

ЧЫНШАВАЯ ШЛЯХТА БЕЛАРУСІ Ў ВАЕННЫХ ПЛАНАХ РАСІЙСКАЙ ІМПЕРЫІ (канец ХУІІІ ст. — 1812 г.)

Пасля далучэння тэрыторыі Беларусі да Расіі царызм неаднойчы прымаў спробы выкарыстаць шляхту ў сваіх ваенных інтарэсах. З гэтай мэтай яшчэ пры Кацярыне ІІ планавалася сфарміраваць «беларускія харугвы» з вольнанаёмных шляхціцаў. Па прапанове З. Чарнышова быў распрацаваны адпаведны праект, але ён так і застаўся нерэалізаваным, паколькі ўмовы расійскай вайскавай службы не надта прываблівалі шляхту Беларусі¹.

Новыя спробы фарміравання так званых «нацыянальных» войскаў у складзе расійскай арміі былі прыняты ў канцы ХУІІІ ст., пры Паўле І. У 1797 г. да генерала М. М. Філасафава, які камандаваў войскамі ў Мінску, звярнуліся з просьбай мясцовыя татары. Праз свайго муфція яны выказалі жаданне служыць у расійскім войску і прасілі імператара, каб ім было дазволена сфарміраваць конныя палкі па прыкладу, як яны існавалі ў часы Рэчы Паспалітай. Пасля прадстаўлення Паўлу І Філасафаў атрымаў загад сфарміраваць з літоўскіх татар легкаконны полк на падставе чугуеўскіх палкоў, якія мелі «аднопоместность». Таму і гэты полк (Татарска-Літоўскі) павінен быць «аднопоместну в своем быту, жительстве и устройстве».

Філасафаў прыступіў да выканання загаду, але даведаўся, што агульная колькасць літоўскіх татар у межах імперыі не перавышала 1600 чалавек. Жылі яны пераважна пры гарадах Мінску, Камянцы-Падольскім і Пінску на адведзеных ім землях і былі раскіданы па розных абласцях у падданстве ў польскіх магнатаў.

Недахоп у колькасці татар для фарміравання аднаго палка (па штаце 1168 чал.) прымусіў Філасафава шукаць людзей «равнозначного звания с ними». Тады ж генерал даведаўся пра існаванне чыншавай шляхты, агульная колькасць якой складала ў «польскіх» губернях 218 тыс. чалавек. У выніку да канца 1801 г. былі сфарміраваны два конныя палкі: Татарска-Літоўскі (з татар і «палякаў») і Польскі-Конны (з «палякаў»).

У перыяд 1802—1805 гг. заснаваныя пры Паўле І конныя палкі былі падзелены на тры (Літоўскі, Татарскі і Польскі) і перафарміраваны (штатны склад палкоў налічваў 3025 чал.). Але на гэтым пашырэнне колькасці «нацыянальных» войскаў спынілася².

У час руска-пруска-французскай вайны 1806—1807 гг., калі царызм меў істотны некамплект у войску, прымаліся розныя меры для фарміравання новых палкоў. Рэкруцкія наборы не маглі цалкам задаволіць патрэбы арміі, паколькі навучанне салдат займала працяглы час. Таму ваеннае ведамства вырашыла сфарміраваць некалькі палкоў на тэрыторыі «польскіх» губерняў па прыкладу ўжо існаваўшага Польскага коннага палка.

Першым з новых — «уланскіх» — палкоў павінен быў стаць Конна-Валынскі, загад аб сфарміраванні якога Аляксандр І аддаў 29 красавіка 1807 г. Набор палка планавалася ажыццяўляць шляхам вярбоўкі з «людей всякого состояния российских, иностранных, свободных, в подушный оклад не положенных и другою службою не обязанных». Усім, хто выслужыць 15 год, па жаданні абяцаўся адвод зямлі для пасялення.

Месцам фарміравання Конна-Валынскага палка былі прызначаны «волынския и литовские губернии». «Пункты, — гаварылася ў імператарскім ўказе, — куда на вербованных людей собирать и где эскадроны для составления батальонов сформировать, учредить один Волынской губернии в городе Остроге, а другой Виленской губернии в таком месте, где найдутся удобность». У маі 1807 г. другім пунктам фарміравання палка быў абраны г. Мінск. Шэфам палка прызначаўся палкоўнік граф Восіп Карлавіч Арурк (Орурк).

21 мая 1807 г. літоўскі ваенны губернатар А. М. Рымскі-Корсакаў паведаміў мінскаму грамадзянскаму губернатару З. Я. Карнееву, што і кватэра камандзіра новага палка прызначаецца ў Мінску. Таму ваенны губернатар прасіў Карнеева загадаць усім грамадзянскім чыноўнікам «как по городской, так и по земской части чинить во всяком случае всевозможные пособия и по числу определяющихся отводить квартиры». Аб садзеянні Арурку прасіў Карнеева і міністр унутраных спраў граф В. П. Качубей³.

Фарміраванню Конна-Валынскага палка надавалася вялікая ўвага. У імператарскім указе нават былі азначаны спецыяльныя ўмовы: «Для скорейшего

к тем пунктам (Астрогу і Мінску. — *А. Л.*) доставлення наверхованных в російских губерниях в уланы людей даватъ под них обывательские подводы по рекрутскому учреждению с заплаотоу указных прогонов. Офицерам, имеющим употребиться полковником графом Оурком для вербования людей, чинить со стороны правительства всякое вспоможение; для препровождения же от места до места купленных в полк лошадей даватъ обывательских проводников сколько потребуется». Але вярбоўка ў полк ішла марудна, і да канца вайны з Францыяй ён так і не быў сфарміраваны.

Пасля заключэння Тыльзіцкага міру (1807 г.) урад вырашыў звярнуць на чыншавую шляхту больш пільную ўвагу. Асноўная задача заключалася ў тым, каб, з аднаго боку, паменшыць колькасць шляхціцаў-дваран («праздных» людзей), а з другога — стварыць для шляхты спрыяльныя ўмовы для добраахвотнай вайскавай службы і тым самым паменшыць рэкруцкі ціск на сялян.

27 ліпеня 1808 г. на пасяджэнні Неадменнага савета разглядалася пытанне «О переписи и устройстве чиншевой шляхты». Савет разгледзеў усе прадстаўленні па гэтым пытанні і выдзеліў два аспекты праблемы: «устройство вообще состояния шляхты, под разными ее именованиями в разных губерниях жительствоющей»; «способы к обращению сего рода в воинскую службу».

Па другім пытанні вылучыліся тры пункты погляду: савета ⁴, генерала М. М. Філософава ⁵ і ваеннага міністра А. А. Аракчэева ⁶.

Неадменны савет выказаўся за фарміраванне новых палкоў з чыншавай шляхты, якая не была запісана ў аклад, шляхам вербоўкі. Але перш чым прыступіць да яе, ён лічыў неабходным сабраць звесткі з месц, каб распрацаваць умовы прыёму. Выкананне гэтага даручэння ўскладалася на грамадзянскіх губернатараў тых губерняў, дзе жыла шляхта.

З такім меркаваннем не пагадзіўся генерал Філософаў, які прапанаваў набор ажыццяўляць на добраахвотна-прымусовай аснове. Пры кожным рэкруцкім наборы чыншавая шляхта і татары павінны былі выстаўляць аднаго чалавека з кожных 20. Пры гэтым ім, як дваранам, прадастаўлялася «вольность вступать всегда собою в службу», і толькі калі добраахвотнікаў будзе менш за норму, «двадцатое число набором дополнять».

Ваенны міністр увогуле лічыў, што для чыншавай шляхты не патрэбна ніякага «мясцовага меркавання». Не падтрымаў Аракчэеў і ідэю рэкруцкага набору: асноўны стымул да вайскавай службы ён бачыў у грашовай узнагародзе. Адначасова міністр прапанаваў стварыць для чыншавай шляхты такія ўмовы, каб яна сама пайшла на вайсковую службу. Аракчэеў выдзеліў *тры групы шляхціцаў*: якія знаходзіліся «в услужении»; мелі сваю зямлю; і жылі з аброку. Для кожнай катэгорыі ён распрацаваў сістэму абмежаваль-

ных мер. Так, для шляхты, якая знаходзілася «в услужении», забаранялася «партикулярная служба». Тая шляхта, якая жыла з аброку на памешчыцкіх і казённых землях у «польскіх» губернях, падлягала перасяленню на працягу года на казённую землі ў расійскія губерні. Ад казны ёй меркавалася «пособие» па прыкладу каланістаў. Адначасова планавалася ажыццяўляць з гэтай катэгорыі вярбоўку на вайсковую службу. Тая шляхта, якая мела сваю зямлю, вызвалалася ад прымусовага перасялення ў вялікарасійскія губерні. Але каб папоўніць рады арміі і гэтай катэгорыяй шляхты, дазвалялася пры бацьках пакідаць толькі аднаго сына, а астатніх залічваць на службу «всех без изъятия, в том непреложном уважении, что они, как дворяне, обязаны воздать долг государству, их покровительствующему». Акрамя таго, Аракчэеў прапаноўваў забараніць прыём чыншавай шляхты на прыватную службу, калі яна не служыла раней у войску. Тыя шляхціцы, якія не былі прыгодныя да вайскавай службы, перасяляліся на казённую землі, прызначаныя ўрадам.

Істотныя разыходжанні вызначыліся і адносна *ўмоў праходжання вайскавай службы*. Філософаў лічыў, што чыншавая шляхта павінна мець роўныя магчымасці з расійскімі дваранамі і на аднолькавых умовах атрымліваць афіцэрскія чыны. Пры гэтым генерал не закрываў (у адрозненне ад савета) магчымасці і другой частцы чыншавай шляхты, якая не даказала сваёй годнасці, атрымаць правы шляхецтва, і нават расійскага дваранста. Адзіная ўмова — добраахвотная і адданая вайсковая служба. Філософаў прапаноўваў даць магчымасць такім асобам пачаць службу радавымі (але не як сяляне) і па здольнасцях пераводзіць іх нават у афіцэрскія чыны. Астатнюю частку сапраўднай чыншавай шляхты, якая выключалася са службы, планавалася «поместить в звание землевладельцов, преподав и им земли и постоянный быт к жительству и ознаменованию их состояния в ряде отечественном».

У выніку, на думку Філософава, са шляхціцаў можна будзе сфарміраваць да 10 лёгкаконных палкоў, «к каковому роду службы они наиболее и свойственны, и из них же всегда комплектовано быть». Адзінае, што трэба разгледзець асобна, — быць палкам толькі з адной чыншавай шляхты і татар ці змяшанымі з ураджэнцамі расійскіх губерняў.

У сваю чаргу, Аракчэеў прапаноўваў не абмяжоўваць род службы чыншавай шляхты ніякім палажэннем, а прадаставіць гэта волі імператара. Ён лічыў, што «довольно того, что каждый из них будет принят в полку как дворянин и, начав службу свою с первой инстанции, т. е. с *рядового*, ревностью, усердием и добрым поведением может выслуживаться до высших степеней». У палку шляхціц павінен атрымліваць жалаванне, правіант і мундзір, а ў якасці «пособия» — па 20 руб. ад казны на кожнага.

У якасці ўзнагароды за вайсковую службу прапаноўвалася надзяляць чыншавую шляхту зямлёй. Але і па гэтым пытанні былі розныя меркаванні. Так, Філасафаў лічыў неабходным надзяляць шляхту, якая дасягнула афіцэрскіх чыноў, землямі з казённых маёнткаў і старостваў у «беларускіх і польскіх» губернях. Гэтай мерай, на думку генерала, «многочисленное дворянство более поощрится к службе, присовокупится к России, более утвердится и будет большою опорой в благонадежности при случае, буде бы какие мятежи в Польском крае предстать могли, да и ей самой вся поползновенность к тому отъята будет».

Аракчэёў пагаджаўся з меркаваннем Філасафава, што за адзнаку чыншавай шляхце можна жалаваць землі на агульным дваранскім праве, і што «милость таковая сблизит ее еще с российским дворянством». Але калі такое будзе дазволена, Аракчэёў прапаноўваў раздаваць землі не ў «польскіх», а ва ўнутраных губернях, і пры гэтым не абмяжоўваць колькасць зямлі па чынам: жалаваць па заслугах.

Такім чынам, сярод вышэйшых саноўнікаў імперыі не было адзінага пункту гледжання на рашэнне «пытання» аб чыншавай шляхце.

Пакуль у Неадменным савеце вяліся тэарэтычныя спрэчкі наконт умоў прыцягнення на службу чыншавай шляхты, рэальнасць сведчыла пра тое, што яна ўвогуле не жадае несці вайсковую павіннасць. Прыкладам служыў Конна-Валынскі полк. Пасля сфарміравання ён быў накіраваны ў Малдаўскую армію, дзе вызначыўся... масавым дэзерцірствам. Галоўнакамандуючы арміяй генерал-фельдмаршал А. А. Празароўскі быў разгублены і не ведаў, як нават пакараць уцекачоў⁷: пры злаўленні яны называлі сябе шляхціцамі⁸.

Па прапанове Празароўскага пытанне пра дэзерціраў Конна-Валынскага палка разглядалася на пасяджэнні Камітэта міністраў 11 лістапада 1808 г. Камітэт міністраў, зыходзячы з таго, што чыншавая шляхта прызнаецца дваранствам, палічыў, што і судзіць яе неабходна «военным судом на праве дваранском». Гэта азначала, што мера пакарання прадстаўлялася на зацвярджэнне імператару.

Распрацоўка спецыяльных умоў для прыцягнення шляхты на вайсковую службу расцягнулася на доўгі час. І толькі калі Расія пачала непасрэдную падрыхтоўку да вайны з Францыяй, на чыншавую шляхту зноў звярнулі ўвагу. Справа ў тым, што пры камлектаванні «вербуночных полков» расійскай арміі сустракаліся «немаловажные затруднения», паколькі не было «прочного основания», пэўнага «класса людей, сколько способных, столько и благонадежных к отправлению воинской службы».

У лютым 1811 г. ваенны міністр М. Б. Барклай дэ Толі прадставіў імператару даклад «О комплектовании вербуночных полков чиншевыми дворя-

нами»⁹. Міністр прапанаваў для папаўнення некамплекта выкарыстаць чыншавую шляхту — «народ, который, пользуясь правом дворянства в числе 213 т. душ, скитается по западным губерниям без всякого пристанища и приискивает себе пропитание партикулярною службою, сколько тягостною, столько и предосудительною для их звания». З мэтай даць гэтаму класу «легчайшие способы обратиться к первобытному своему достоянию» ваенны міністр палічыў патрэбным «предназначить их на поприще воинской службы». Для заахвочвання да паступлення на вайсковую службу шляхце планавалася прадаставіць асобныя правы і перавагі.

У адпаведнасці з прапановай міністра, кожны прадстаўнік чыншавай шляхты прымаўся на *пяцігадовую службу* добраахвотна. Пасля выслугі тэрміну шляхціцу прадастаўлялася поўная свабода: ён мог застацца на службе яшчэ на пяць гадоў ці атрымаць пашпарт на адстаўку. Праз 10 гадоў шляхціц мог яшчэ застацца на службе, але ўжо без вызначэння тэрміну. Тыя, хто заставаўся на службе больш за 5 гадоў, атрымлівалі да свайго акладу палову жалавання, а больш за 10 гадоў — двойное жалаванне. Для кожнага шляхціца, які выслужыў 10 гадоў прызначалася ўзнагарода ад казны 20 дзесяцін зямлі і дапамога на гаспадарку, па прыкладу «водворяемых колонистов».

Для паступлення на службу неабходна было прадставіць доказы свайго паходжання з чыншавай шляхты. Вольнанаёмныя шляхціцы адпраўляліся за казённымі коштамі для навучання кавалерыйскай службе спачатку ў рэкруцкія дэпо. Пасля прыбыцця ў дэпо яны атрымлівалі правіянт і жалаванне па 14 руб. Больш таго, каб адрозніваць шляхту ад простых рэкрутаў, ваенная шляхта павінна была мець сінія мундзір і фуражку ўланскага пакою, а рэйтузы і шынель з шэрага сукна.

Пры размеркаванні рэкрутаў з дэпо ў армію ваенная шляхта паступала толькі ва ўланскія палкі і Лубенскі гусарскі. Першапачаткова яны залічваліся *радавымі*, але на далейшае праводства ў чынах тэрмінаў не было: кожнае павышэнне залежала ад уласных заслуг. Тыя ваенныя шляхціцы, якія адзначыліся паводзінамі, храбрасцю і іншымі якасцямі, «воина возвышающими», пераводзіліся ў юнкеры. З моманту атрымання юнкерскага звання адчыняўся свабодны шлях і да обер-афіцэрскага чыну, на роўных умовах з юнкерамі расійскага дваранства.

Усё гэта распаўсюджвалася і на тых чыншавых шляхціцаў, якія ўжо знаходзіліся на службе ў «вербуночных полках», пры ўмове прадастаўлення доказаў «о точном происхождении из чиншевой шляхты, а не из другого какого-либо состояния».

Ажыццяўленне набору і вярбоўку планавалася праводзіць праз грамадзянскіх губернатараў шляхам «внушений». Пасля тлумачэння абавязку,

аб'яўляліся вышэйзгаданыя правы. Шляхта павінна была неадкладна «представить на службу из своего сословия охотников» — *на адным чалавеку з кожнага ўчастка ці акалодка, які ўключаў да 200 душ*. Аб поспехах выканання даручэння губернатара павінны былі неадкладна прадастаўляць данясенні міністру паліцыі.

Такім чынам, прапанаваны праект Баркляя дэ Толі (1811 г.) прадугледжваў фарміраванне толькі аднаго палка (1065 чал. з 213 тыс.) з чыншавай шляхты замест (1808 г.) дзесяці (10 900 чал. з 218 тыс.). Гэта больш адпавядала рэчаіснасці, але ў той жа час сведчыла пра няздольнасць урада сфарміраваць некалькі палкоў. Але і план Баркляя дэ Толі застаўся на паперы. Спробы расійскага ўрада перацягнуць чыншавую шляхту ў сваё войска напярэдадні вайны 1812 г. праваліліся.

¹ Гл.: *Анішчанка Я. К.* Беларусь у часы Кацярыны II (1772—1796). Мн., 1998.

² Столетие Военного министерства. 1802—1902. Т. 4. Ч. 1. Кн. 2. Отд. 2. Вып. 1. СПб., 1902. С. 50—54, 222—226, 228.

³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). Ф. 295. Воп. 1. Спр. 66. Арк. 1—14.

⁴ Архив Государственного совета. Т. 3. Ч. 1. СПб., 1878. Стлб. 744 — 747.

⁵ Тамсама. Стлб. 747—752.

⁶ Тамсама. Стлб. 752—754.

⁷ Журналы Комитета министров. Царствование императора Александра I. Т. 1. СПб., 1888. С. 221—222.

⁸ Гл.: НГАБ. Ф. 320. Воп. 2. Спр. 4. Арк. 69.

⁹ Отечественная война 1812 г. Материалы ВУА. Отд. I. Т. II. СПб., 1901. С. 76—79.